

“Пішли в Московію від мене письмена...”

Володимир Мельниченко
доктор істор. наук,
академік НАПН України,
генеральний директор
Культурного центру
України в Москві
в 2001—2015 роках,
м. Київ

Продовжуємо друкувати
розповідь
Володимира Мельниченка,
академіка Національної академії
педагогічних наук України,
лауреата Національної премії
України імені Тараса Шевченка,
про перенесення київської
вченості, культури й освіти
до Москви
у XVII—XVIII століттях
(початок розповіді
див. у № 5, 2017 р.).

Український партесний спів завойовує Росію

Особливо переконливим прикладом київського впливу на Москву є поширення у московських і взагалі у російських храмах українського церковного співу, який на початку XVII століття на тлі загального піднесення українського національного духу надзвичайно вдосконалювався. Скажімо, замість спрощеного під впливом народної пісні невиразного діатонічного ладу з'явився витончений і насичений лад гармонійний. У другій половині XVII — першій половині XVIII століть в Україні розквітла багатоголоса церковна музика барокового стилю, яка за своїм високим художнім рівнем, національною самобутністю не поступалася українській бароковій літературі, архітектурі та малярству. Цей спів в Україні називали “*партесним*”¹, і така назва збереглася до наших днів. Відомий мандрівник і письменник XVII століття *Павло Алеппський* писав, що в Україні його особливо вразив спів маленьких хлопчиків у гармонії зі старшими, який “*линув із самого серця*”. За його словами, також утішав душу й відганяв сум спів козаків, бо він ішов від усього серця й неначе з єдиних уст і був надзвичайно приємний. Козаки дуже любили співати по нотах ніжні й солодкі мелодії.

У Росії навпаки цього часу церковний спів занепав. Той же Алеппський зауважив, що московити, не знаючи музики, співали на здогад — низьким, грубим і протяжним голосом, котрий неприємно вражав слух. На Стоглавому Соборі (1551 року) було ухвалено рішення, за яким російським священикам і дияконам належало відкривати у своїх будинках училища на зразок українських для навчання дітей грамоті, книжному письму та церковному співу.

Український церковний спів став особливо відомим у Москві з приїздом сюди з Києво-Могилянської академії *Єпифанія Славинецького* та *Арсенія Сатановського*. Прихильником українського церковного співу виявився митрополит новгородський *Никон* (від 1649 р.), згодом московський патріарх (1652—1666). Він перший запросив українців співати у новгородському храмі святої Софії. Поширенню українського церковного співу сприяло й те, що уподобання Никона поділяв цар *Олексій Михайлович*.

Переселення окремих співаків та хорів з України до Росії розпочалося у 30-х роках XVII століття. Так, у 1638 р. 50 монахинь і 15 служительок та співачок з монастиря у Прилуках на чолі з настоятелькою *Єлизаветою Літинською* перейшли до російського жіночого монастиря в Алатарі. Заснований 1648 року Андріївський монастир у Москві став базою української музичної діаспори, яка згодом зростала. Співаків із цього монастиря перерозподіляли, наприклад, до Чудовського монастиря у Кремлі, де було відкрито хорову школу. Хор новоствореного Воскресенського монастиря в Новому Єрусалимі під Москвою було скомплектовано також із українських співаків.

Партесний концерт. “Воздвиження чесного хреста” (фрагмент ікони, Львівщина). Остання чверть XVII ст.

Від 50-х років XVII століття починаються масові переїзди “іноземців — київських співаків” до Москви. У документах зафіксовано імена цих переселенців, які переїхали до міста на тимчасову службу чи “навічно”. Так, навесні 1651 р. до Москви з групою співаків прибув **Олександр Василів**; у 1652 р. — два хорові колективи — 12-голосний під керівництвом “великого київського співака” **Федора Тернопольського** та 8-голосний з регентом **Петром Бережанським**. Якщо хор Тернопольського, вочевидь, прибув з Братського Богоявленського монастиря, то хор Бережанського, мабуть, було укомплектовано з київських бурсаків. Деякі зі співаків залишалися “навічно”, інші повертались, вербували на службу у царські хори нових переселенців, у тому числі монахинь-співачок. Скажімо, у 1656 р. у Новодівочому жіночому монастирі вже співав хор українських монахинь².

Майстри з України ставали церковними півчимами, регентами московських церковних хорів і вчителями партесної музики. Були випадки, коли українці відмовлялися їхати до Росії. Так, у 1656 р. цар Олексій Михайлович наказав привезти до Москви для керівництва партесним співом ченця Києво-Печерського монастиря **Йосифа Загвуйського**, але той втік і його не знайшли. Київський єпископ **Мефодій**, котрий добирав співаків для подібних хорів, навіть зазначав, що українцям і смерть не така страшна, як від’їзд до Москви. Одних у Москву привозили силоміць, інших заманювали кращою перспективою. Врешті-решт, у Москві та інших містах Росії опинилося чимало українських музикантів, обізнаних із партесним стилем, серед них були і композитори партесної музики, які запровадили цей новий стиль церковного співу в Росії. До них належать, зокрема, й видатні композитори **Симеон Пекалицький**, **Микола Дилецький** та ін.

Дилецький, який здобув прекрасну освіту у місті Вільно в Єзуїтській академії, там же зробив у 1675 р. першу редакцію “Граматики музикальної”. На основі віленської “Граматики”, що не збереглася, були написані її нові авторські редакції — у Смоленську (1677) та Москві (1679, 1681). Остання редакція була створена у 1723 р. у Петербурзі українською мовою! Це можна пояснити тим, що у Придворній співацькій капелі та в Олександрівському монастирі було багато півчих з України. Микола Дилецький у своєму “Воскресенському каноні” яскраво показав барокові стильові риси партесної музики. Сповнена динаміки та контрастів, вона своєю емоційністю, риторичністю значно впливала на москвичів, які раніше не чули нічого подібного. Вона запалювала, розчулювала заскорузлі людські душі, викликала стан піднесення й любові. Партесна музика прославляла Бога, Христа, примушувала віруючих задуматися над сенсом життя, викликала радість нового відкриття Божого світу, залишала невігубний відгук у серці, яке знову й знову кликало людей до церкви.

З часом українська партесна музика та українські співи набули розголосу по всій Великоросії. У складі придворного, патріаршого та архієрейського хорів були переважно українці³. Між іншим, друг **Тараса Шевченка**, історик і славіст **Осип Бодяньський**, цікавився такими фактами. У його щоденнику читаємо: “Будучи у М.А. Максимовича, узнал от него, что он где-то видел в Малороссии (кажется, в Киеве) требование из Петербурга, в царствование Анны Иоанновны, о высылке из киевской академии в придворные певчие студентов с голосами и умеющих играть изрядно на скрипнице...” У 1703 р. із Москви до Санкт-Петербурга було переведено весь царський хор дяків. Півчим у придворній капелі в Петербурзі був і **Григорій Скворода**.

Серед видатних імен згадаємо **Максима Березовського** (1745—1777), який народився у Глухові, навчався там у музичній школі, а також у Києво-Могилянській академії. У 1758 р. його було взято до Петербурга, де він співав у Придворній співацькій капелі, а в 60-х роках уже писав церковну музику. Від 1769 р. Березовський навчався у Болонській академії, а 1773 року знову повернувся до Петербурга. Хоча в Італії Березовський став академіком Болонської академії, у російській столиці до нього ставилися зневажливо як до рядового службовця капели. У 32-річному віці Березовський покінчив життя самогубством.

Інша доля чекала на знаменитого **Олексія Розумовського** (1709—1771), який мав співацький талант, чудовий голос і завдяки цьому в 1731 р. потрапив до Придворної співацької капели в Петербурзі. На рівні побутової свідомості Олексій Григорович увійшов в історію фаворитом імператриці **Єлизавети Петрівни**. Втім українська поетеса **Ліна Костенко** в одному зі своїх віршів мудро зауважила: “*Вже як вони, хоч тайно, обвинчались, то це ж таки уже не фаворит*”. За активної участі талановитого українця, генерал-фельдмаршала Олексія Розумовського у 1745 році було відновлено Київську митрополію, а в 1747-му проголошено царську грамоту про обрання гетьманом України його брата **Кирила Розумовського** (1728—1803).

Проте не всім українським співакам так щастило у російській столиці. Найчастіше хористам жилося на чужині дуже тяжко, багато хто з них прагнув повернутися додому, деякі навіть втікали з чужини.

Талановитий співак і диригент, творець церковної музики **Артемія Ведель** (1767—1808) народився у Києві, від 1776 року навчався у Києво-Могилянській академії. Коли московський головнокомандувач **Петро Єропкін** звернувся до Київського митрополита і ректора Києво-Могилянської академії **Самуїла Миславського**, аби той надіслав йому “*знавця церковного співу*”, вибрали саме Веделя. У Москві він перебував у 1788—1792 роках: керував хоровою капелою, що утримувалася Петром Єропкіним, а потім наступним московським головнокомандувачем **Олександром Прозоровським** (формально вважався канцеляристом у департаменті Сенату).

Важко переоцінити вклад у церковну музику українського композитора **Дмитра Бортнянського** (1751—1825), який народився у Глухові і, мабуть, там же, як і Максим Березовський, відвідував музичну школу. У 1758 р. його відправили до Петербурга у Придворну співацьку капелу. Сучасний російський “Хроноскоп” фактів і подій за два тисячоліття від Різдва Христового ретельно перераховує написання Бортнянським опер та їх постановку в Петербурзі й особливо виокремлює таке: “*Середина 1790-х. Дирек-*

Дмитро Бортнянський. Портрет роботи М. Бельського

*тор Придворної співацької капели Дмитро Степанович Бортнянський написав небогослужбовий гімн на слова Михайла Матвійовича Хераскова “Коль славен наш Господь в Сионе”, що став національним російським гімном”*⁴. Дивовижне підтвердження того, як Росія приростала духовністю завдяки українським талантам.

Цікаво, що співаки з України не лише привезли до Москви, а й поширили по Росії свій одяг — нижній короткий кольоровий жупан і кунтуш — верхній розпашний одяг із одкидними прорізними рукавами. За наказом **Миколи I** від 1832 року такий одяг став обов’язковим для всіх російських співаків.

Зображення до одного з поголосників із зібрання Софійського собору. Київ, рукопис першої пол. XVIII ст.

¹ Партесний, тобто багатоголосний церковний хорівий спів. Назва походить від латинського слова *pars* — “частина, участь, партія”. Називний відмінок множини цього слова — *partes*.

² Історія української культури. Т. 2. — К.: Наук. думка, 2001. С. 759.

³ Відомо, що у 1838 р. **Михайло Глінка** приїжджав в Україну з метою набору співаків для Імператорської придворної капели. (Див. **Тышко С.В., Мамаев С.Г.** Странствия Глинки. Комментарий к “Запискам”. Часть I. Украина. — К.: Радуга, 2005).

⁴ **Кушнир А.Г.** Хроноскоп: Летопись фактов и событий отечественной истории за два тысячелетия от Рождества Христова. — М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2003. С. 434.

Кияни — найвидатніші діячі в Московії

Києво-могилянці принесли в Москву світло науки

У 1664 р. до Москви переїхав випускник Києво-Могилянської академії, відомий громадський і церковний діяч, письменник, просвітителі **Симеон Полоцький**. Уже наступного року він організував у Заїконоспаському монастирі Кремля школу, яку сам і очолював. У ній готували освічених молодих людей для центральних урядових закладів, зокрема ґрунтовно вивчали латинську мову, що була тоді міжнародною. Завдяки цій школі у 1687 р. у Москві було відкрито Слов'яно-греко-латинську академію, що стала першим вищим учбовим закладом у Росії.

Симеон Полоцький

Відомо, що Симеон Полоцький був учителем царевича **Олексія**, а після його смерті — царевича **Федора** та царівни **Софії**. Саме Полоцький заснував у Кремлі світську друкарню і, по суті, став засновником поетичного та драматичного жанрів у російській літературі. В енциклопедії “Москва” про Полоцького сказано, що він був “*один із зачинателів силлабічної поезії і драматургії, світської вокальної музики в Росії*”¹. Ось чого вартувала тоді освіта, здобута в Києво-Могилянській академії! Щоправда, в багатьох сучасних працях, у тому числі й російських енциклопедичних словниках, відсутні відомості саме про те, що Полоцький вийшов із Києво-Могилянської академії.

У 1667 р. Симеон Полоцький одержав від патріарха Антиохійського **Макарія**, патріарха Александрійського **Паїсія** і патріарха Московського і всія Русі **Іоасафа II** грамоти, що дозволяли йому відкривати у Росії вищі навчальні заклади. Того року на Великому

Соборі було затверджено церковні нововведення, що передбачали, зокрема, численні “виправлення церковних книг”, і здійснювалися вони священниками, які були “*найчастіше родом із України*”².

Московську Слов'яно-греко-латинську академію, що виросла зі Ртищевського училища, очолював вихованець і викладач Києво-Могилянської академії, український учений **Стефан Яворський**, який у 1700 р., коли помер Патріарх Московський і всія Русі **Адріан**, став місцеблустителем Патріаршого престолу з титулом екзарха. Пізніше (від 1748 р.) академію очолював **Іван Козлович** з Переяслава. У документах Духовної колегії (Синоду) неодноразово зустрічаються накази на кшталт: “*В славяно-латинских Московских школах мало учителей, а ко учению философии весьма никого нет; а слышно де, что в Киеве обретаются к учению философии, риторики и пиитики способные мужи... И по его великаго государя указу велено способных к учению персон из Киево-Печерского монастыря, или где инде кто обретається, отправить к Москве обыкновенно на подводах без замедления*”.

Стефан Яворський

У тодішній Росії працювали київські професори **Феофілакт Лопатинський**, **Платон Малиновський**, **Стефан Прибилович**, **Феофіл Кролик**, **Гедеон Вишневський**, **Інокентій Кульчицький**, **Гаврило Бужинський**, **Іван Томилович**, **Павло Конюсевич**, **Георгій Щербацький**, **Софроній Мегалевич**, **Порфирій Крайський**, **Володимир Каліграф** (друг **Григорія Сковороди**) та інші.

Світло науки несли вихованці Києво-Могилянської академії **Григорій Козицький** (перекладач і видавець), **Яків Блоницький** (філософ і філолог), **Симон Тодорський** (філолог-орієнталіст), **Іван Хмельницький** (природознавець).

У XVIII ст. в Росії продовжувалася “українізація” російського священства, тобто вихідці з України залучалися до російських приходів і до структури церковного управління. Скажімо, у 1787 р. київського митрополита просили: *“Пинский игумен Ревуцкий представился... А как нет у меня людей, из коих бы могли кто тое место заступить, где особливо требуется начальник просвещенный и честной, то прошу покорнейше Ваше Преосвященство ученаго и качеств похвальных человека, для произведения туда во игумена, воет, буди можно, немедленно ко мне отправит”*.

Як визнав **О. Архангельський**, російський професор: *“киевляне, при всём предубеждении против них Москвы, уже со второй половины XVII в. <...> — хозяйева положения, лучшие, наиболее выдающиеся здесь деятели”*. Стосовно петровського часу ще **Іван Огієнко** цитував російського професора **П. Морозова**: *“Петр видел, что московское духовенство в своём образовании стоит неизмеримо ниже киевлян, что в Великороссии <...> нет людей, которые могли бы руководить просвещением духовенства, заботиться о школах, следить за ходом и результатами преподавания; вот почему, желая поднять уровень образования в этой среде, он необходимо должен был обратиться к киевским ученым”*.

Врешті-решт українці за походженням і вихованні Києво-Могилянської академії займали єпископські та ігуменські посади по всій Росії. Імператриця **Єлизавета** у 1754 р. навіть змушена була видати спеціальний указ, аби обмежити вплив українства на культурно-релігійні справи Російської імперії. Вона веліла, *“чтоб к произведению на праздные вакансии во архиереи Ея Императорскому Величеству представляемы были из архимандритов и великороссияне, да и в архимандриты производимы б были ж и из великороссиян”*. У період правління **Катерини II** малоросіян також охоче замінювали простими ченцями *“с русских”*. Проте і в ті часи списки єпископів та настоятелів монастирів рясніють іменами вихідців з України.

Українська книга в Москві

Уже на початку XVII століття в Москві працював український друкар і палітурник **Онисим Радишевський**, який, зокрема, видав Євангеліє у 1606 р. і “Устав” у 1610 р., а також “Устав ратних гарматних та інших справ” (1620 р.). Та головне, що книги київського друку на початку XVII століття досить широко розповсюджувалися в Москві та Московській державі. Наприкінці 1627 р. в Росії було видано указ про те, щоб *“впредь никто никаких книг литовской печати не покупали”*. Втім ця нетерпимість на практиці продовжувалася недовго. Київські книги не лише вільно поширювалися в Москві, але тут і передруковувалися.

Після Переяславської угоди ця тенденція значно посилилася. *“Особенно быстро и в больиом количестве стали распространяться киевские книги в Москве при патриархе Иоасафе II (від 1667 р. — В. М.), когда цензура некоторых из привозимых в Москву книг киевской печати была поручена Симеону Полоцкому, который, конечно, не очень строго относился к сочинениям своих друзей”*.

Навесні 1672 р. до Москви приїхали київські міщани **Яким Супрунов** та **Іван Васильєв** і служитель печерського монастиря **Матвій Федоров**, які привезли значну кількість книг з Києво-Печерської лаври. Судячи з усього, торгівля цими книгами була небезуспішна. *“Несколько месяцев спустя архимандрит Киево-Печерской лавры Иннокентий Гизель <...> послал в Москву двух мастеров печатного двора Киево-Печерской Лавры, батыричка Алексея Мушича и Тимофея Кушву с другими книгами печерского издания <...> Приехав в Москву, Мушич и Кушва наняли лавку и открыли в ней продажу книг. Достоин внимания самый факт открытия в 1672 году в Москве киевлянами, хотя и временной, но всё-таки специально книжной лавки. Дело в том, что до самого конца третьей четверти XVII в. в Москве не было книжного ряда <...>; книги продавались в овощном ряду вместе с другими товарами <...> Не была ли “книжная лавка” наших киевлян первою попыткою поставить самостоятельно частную книжную торговлю в Москве?”*³. Книги, привезені киянами до Москви, були невідомими в Росії: *“Такой книги московской печати не бывало”*. Знайомий Т. Шевченка, москвознавець **Іван Забєлін** вважав, що лише всередині XVIII ст. торгівлю книгами в Москві в спеціальних лавках розпочали й росіяни.

Інокентій Гізель

До речі, 1674 року в Києві було створено й надруковано перший підручник вітчизняної історії “Синопис”, складений одним із місцевих православних ієрархів, імовірно, ректором Києво-Могилянської академії, а від 1656 року — архимандритом Києво-Печерської лаври **Інокентієм Гізєлем** (1600—1683).

У цій книзі ґрунтовно викладалася історія України аж до 70-х років XVII століття. Скажімо, у третьому, київському, виданні (1680 р.) було вміщено матеріал про чигиринські походи та перемогу над турками, багато сторінок присвячено історії Києва. Аж до початку XIX століття “Синопис” використовувався в Росії як офіційний підручник історії, а книгою “для народу” залишався ще довше. Втім “Синопис” мав промосковський характер і фактично започаткував російський історичний наратив. Скажімо, **Василь Татищев** називав його одним із основоположних джерел своїх поглядів.

Рафаїл Заборовський

У свою чергу **Михайло Грушевський** віддав багато сил і часу розвінчанню “звичайної схеми “руської” історії”, яку популяризував “Синопис”.

Промосковський “Синопис” всіляко підтримувався властями, проте на час виходу його в світ і популярності припадають і гоніння на київські книги в Москві. Зокрема, у 1675 р. було постановлено, щоб із Києва “*преосвященный архиепископ книг ни к а к и х в царственный град Москву на п р о д а ж у не присылал*”. Особливо жорстка політика щодо українського книговидання характерна для періоду після Полтавської битви 1709 р., коли вповні виявилася воля до перетворення української науки й освіти в провінційні, обмежені в правах порівняно з Москвою.

У 1720, 1727, 1728 рр. були видані укази, за якими московський Синод зажадав, щоб на Україні книжки видавалися не інакше, як за суворим порівнянням із російськими текстами. Київський митрополит **Рафаїл Заборовський**, який у 1731—1747 роках очолював Православну церкву в Малоросії, дістав указівку вилучити з усіх українських церков українські видання і замінити їх на московські. Настали часи, коли в книжковій справі, як і взагалі в національній культурі, малоросам, говорячи словами Михайла Грушевського, “*прийшлося почути над собою московську зверхність, а з тим і видання і школи українські взято під московську цензуру, дуже підозрливу і неприязну*”.

Гавриїл Кременецький

Оскільки Київська друкарня продовжувала друкувати свої книги, незважаючи на московську заборону, то в 1766 і 1772 роках велено було категорично припинити українські видання і слово в слово передрукувати московські. Між іншим, архімандрит печерський **Зосима** в 1769 р. просив у Синоду дозволу друкувати бодай букварі не московські, але йому було відмовлено. У 1775 р. Синод знову вимагав від митрополита **Гавриїла Кременецького**, щоб у виданнях Київської лаврської друкарні порівняно з московськими “*ни малейшей разницы не было*”.

За словами **Івана Огієнка**, “*давня фактична всеукраїнська академія, яка так енергійно працювала на духовну користь свого народу, потроху перетворилася у філію московської синодальної друкарні...*”.

(продовження читайте у № 1, 2018 р.)

¹ Москва: Энциклопедия. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 735.

² **Перевезенцев С.** Россия. Великая судьба. — М.: Белый город, 2007. С. 387.

³ **Эйнгорн В.** Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. — М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1894. С. 4.